

บทที่ 3

สภาวะที่ผันแปรจิต

3.1 ความหมายของสภาวะที่ผันแปรจิต

โดยปกติทั่วไป ความนึกคิดของคนเราจะไม่อยู่นิ่ง มักจะหมุนเวียนเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา จากความคิดอย่างหนึ่งไปสู่ความคิดอีกอย่างหนึ่ง หรือจากอารมณ์ดีไปสู่อารมณ์ร้าย หรือบางครั้งเปลี่ยนจากความรู้สึกเป็นสุข กลับกลายเป็นความทุกข์ไปฉับพลัน ความเปลี่ยนแปลงของความรู้สึกนึกคิดเหล่านี้ ย่อมมีสาเหตุทั้งสิ้น สาเหตุแห่งความเปลี่ยนแปลงของจิตนี้ก็คือ สภาวะที่ผันแปรจิต สภาวะที่ผันแปรจิตมีชื่อทางวิชาการว่า เจตสิก คำว่าเจตสิกตามศัพท์แปลว่า ธรรมชาติที่ประกอบกับจิต แต่โดยความหมาย หมายถึงสิ่งที่ผันแปรจิต เพราะเหตุว่าสภาวะนี้เมื่อเกิดขึ้นย่อมเปลี่ยนจิตจากอารมณ์หนึ่งไปเป็นอีกอารมณ์หนึ่งอยู่เสมอ

ตัวเจตสิกเป็นธรรมชาติที่อาศัยจิตเกิดขึ้น แต่การอาศัยของเจตสิกนี้มีได้เป็นการอาศัยจิตฝ่ายเดียว จิตก็มีส่วนอิงอาศัยเจตสิกด้วยเหมือนกัน ลักษณะการอาศัยของสภาวะธรรมทั้งสองนี้ เหมือนการอาศัยซึ่งกันและกันของแม่กับลูก คือ ลูกเกิดมาได้เพราะอาศัยแม่ ในขณะที่เดียวกันคำว่า แม่เกิดขึ้นก็เพราะมีลูก ถ้าไม่มีลูกคำว่าแม่ก็ไม่เป็น หรือถ้าไม่มีแม่ลูกก็ไม่เป็นเหมือนกัน ลักษณะที่เจตสิกประกอบกับจิตนี้มีการประกอบด้วยลักษณะ 4 ประการ คือ

1. เกิดพร้อมกันกับจิต
2. ดับพร้อมกันกับจิต
3. มีอารมณ์อย่างเดียวกับจิต
4. มีที่อาศัยเกิดอันเดียวกับจิต

ลักษณะที่เกิดพร้อมกันกับจิตนั้น คือ เมื่อจิตเกิดขึ้นแล้วจะต้องมีเจตสิกอย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น จะเป็นไปไม่ได้เลยที่จิตเกิดขึ้นแล้วไม่มีเจตสิกเกิดขึ้น ถ้าจะเปรียบก็เหมือนดวงไฟกับแสงสว่าง คือ เมื่อไฟเกิดขึ้นมาแล้วจะต้องมีแสงสว่างตามมา จะเป็นไปไม่ได้ที่เมื่อมีไฟแล้วจะปราศจากแสงสว่าง จิตจึงเปรียบเหมือนไฟ ส่วนแสงสว่างเปรียบเหมือนเจตสิก

¹มหาบัณฑิตวิทยาลัย, วิทยาลัยบัณฑิตมหาบัณฑิตครั้งที่ 4, พระนคร : โรงพิมพ์มหาบัณฑิตวิทยาลัย, 2516, หน้า 19.

ลักษณะที่ดับพร้อมกันกับจิตนั้น คือ เมื่อจิตที่คิดเกี่ยวกับอารมณ์นั้นดับแล้วเจตสิกก็ต้องดับไปด้วย จะไม่มีทางเป็นไปได้ในกรณีที่มีอารมณ์ชนิดหนึ่งดับไปแล้ว เจตสิกที่มีอารมณ์ชนิดนั้นเหมือนกันจะยังคงอยู่ เปรียบเหมือนไฟที่ดับแล้วแสงจะต้องดับไปด้วย

ลักษณะที่มีอารมณ์อย่างเดียวกับจิต คือ เมื่อจิตมีอารมณ์ดี เจตสิกก็ต้องมีอารมณ์ดีด้วย เมื่อจิตมีอารมณ์ชั่ว เจตสิกก็จะมีอารมณ์ชั่วด้วย เพราะความดีและความชั่วของจิตเกิดจากตัวเจตสิกเป็นตัวปรุง

ลักษณะที่มีที่อาศัยเกิดอันเดียวกันกับจิต ก็คือ ตามปกติจิตเกิดขึ้นเพราะอาศัยที่เกิด 6 ประเภท คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ฉะนั้นเจตสิกก็อาศัยที่เกิด 6 ประเภทนั้นเหมือนกับจิตเช่นกัน

ถ้าเราจะสังเกตให้ดี เราจะพบว่าความคิดของเราเปลี่ยนแปลงไปได้หลายหลาก ถ้าความเปลี่ยนแปลงนี้เกิดจากเจตสิกอันเป็นสภาวะแปรจิตแล้วก็ต้องแสดงว่าเจตสิกนี้ต้องมีหลายหลากเช่นกัน ในคัมภีร์อภิธรรมมัตตสังคหะ ท่านแสดงไว้ว่าเจตสิกมีทั้งหมด 52 ชนิด เจตสิกทั้ง 52 ชนิดนี้มีได้เกิดกับจิตพร้อมกัน บางชนิดเกิดร่วมกันได้ บางชนิดเกิดร่วมกันไม่ได้ ขึ้นตอนการเปลี่ยนแปลงของเจตสิกจากชนิดหนึ่งไปสู่เจตสิกอีกชนิดหนึ่งนั้น อยู่ที่ตัวการสำคัญคือ ที่อาศัยเกิดของจิตและเจตสิกตามที่ได้กล่าวมาแล้วว่า ที่อาศัยเกิดของจิตและเจตสิกก็คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ เพื่อความเข้าใจง่าย จึงพิจารณาตัวอย่างที่เป็นรูปธรรมดังนี้

นาย ก. กำลังนั่งคุยอยู่กับ นางสาว ข. ซึ่งเป็นคนรักกัน ในขณะที่กำลังรู้จักกันอยู่นั้น อารมณ์ของคนทั้งสองจะเปี่ยมไปด้วยความรักต่อกัน ความรักเป็นสมมติโวหารที่ชาวโลกใช้เรียกกัน แต่โดยสภาพสัจจภาวะแล้ว จิตของบุคคลทั้งสองนั้นถูกปรุงด้วยโลกเจตสิก ฉะนั้นเราจึงสรุปได้ว่าบุคคลทั้งสองนั้นมีโลกเจตสิกปรุงจิตอยู่ ถ้าสมมติว่าขณะนั้นมีศัตวันาย ก. มาพบนาย ก. กำลังคุยอยู่กับคนรักแล้วศัตวันั้นแอบเอาไม้ตีหัวนาย ก. อย่างแรงหนึ่งที เราสามารถเดาได้ว่าเมื่อนาย ก. ถูกตีแล้วจะต้องเกิดความโกรธขึ้นทันใด ประเด็นที่เราจะต้องพิจารณาก็คือ ความโกรธที่เกิดกับนาย ก. นั้น เกิดจากกายประสาทถูกเจ็บ เมื่อเกิดความเจ็บโทสเจตสิกก็เกิดขึ้น โลกเจตสิกหรืออารมณ์รักที่มีอยู่แต่เดิมปราศไปสิ้น เพราะโทสเจตสิกมีกำลังมากกว่าโลกเจตสิก ในขณะนั้น ตัวอย่างนี้แสดงให้เห็นว่า กายประสาทเป็นที่เกิดของจิตและเจตสิกแน่นอน แม้ในที่ที่อื่น เช่น ตา หู จมูก ลิ้น เป็นต้น ก็มีลักษณะดังตัวอย่างที่ยกมานี้เหมือนกัน

แม้เจตสิกจะมีอยู่หลายหลากก็ตาม แต่โดยสภาวะลักษณะแล้วสามารถแบ่งเป็นหมู่
ได้ 3 หมู่ คือ

1. หมู่เจตสิกที่เป็นกลาง 13 ดวง (อัญญาสมานาเจตสิกวาลี)
2. หมู่เจตสิกฝ่ายชั่ว 14 ดวง (อกุศลเจตสิกวาลี)
3. หมู่เจตสิกที่สวองาม 25 ดวง (โสภณเจตสิกวาลี)

เพื่อให้รู้ความเป็นไปของอารมณ์ของมนุษย์และสัตว์อื่น ๆ เราจึงควรมาศึกษาเจตสิก
แต่ละหมู่โดยละเอียดต่อไป

3.2 หมู่เจตสิกที่เป็นกลาง 13 ดวง

หมู่เจตสิกที่เป็นกลาง หมายถึง เจตสิกจำพวกที่สามารถเข้าประกอบกับจิตได้ทั้งจิต
ประเภทดี และจิตประเภทชั่ว เจตสิกประเภทเป็นกลางนี้แบ่งได้อีก 2 ประเภทย่อย ๆ คือ

1. เจตสิกประกอบจิตทั่วไป 7 ดวง
2. เจตสิกประกอบจิตได้บางประเภท 6 ดวง

1. เจตสิกประกอบจิตทั่วไป

เจตสิกประเภทนี้เข้าประกอบจิตได้ทุกประเภท เมื่อจิตมีอารมณ์เป็นกุศลเจตสิก
ประเภทนี้ก็จะเกิดอยู่ด้วย เมื่อจิตมีอารมณ์เป็นอกุศล เจตสิกประเภทนี้ก็จะเกิดร่วมอยู่ด้วยเหมือน
กัน เจตสิกประกอบจิตทั่วไปนี้มี 7 ดวง คือ

1. เจตสิกมีหน้าที่รู้สึกกระทบอารมณ์ (ผัสสเจตสิก)
2. เจตสิกมีหน้าที่เสวยอารมณ์ (เวทนาเจตสิก)
3. เจตสิกมีหน้าที่จำอารมณ์ (อัญญาเจตสิก)
4. เจตสิกมีหน้าที่ตั้งใจในอารมณ์ (เจตนาเจตสิก)
5. เจตสิกมีหน้าที่ทำให้อารมณ์เป็นหนึ่ง (เอกัคคตาเจตสิก)
6. เจตสิกมีหน้าที่รักษารมณ์ (ชีวิตินทรีย์เจตสิก)
7. เจตสิกมีหน้าที่พิจารณาอารมณ์ (มนสิการเจตสิก)

ต่อไปนี้เป็นคำอธิบายเจตสิกประเภทที่ประกอบจิตทั่วไปทั้ง 7 ดวง

1. ผู้ฝึกกระตบอารมณ์

ทุกครั้งที่ตาเห็นรูป หูได้ยินเสียง จมูกได้กลิ่น ลิ้นได้รส กายสัมผัสเย็นร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง และใจสัมผัสอารมณ์แล้วจะมีความรู้สึกชนิดหนึ่งเกิดขึ้น ความรู้สึกนั้นคือ ความรู้สึกที่เห็นรูป ได้ยินเสียง ได้กลิ่น เป็นต้น ความรู้สึกชนิดนั้นเรียกว่าธรรมชาติ ผู้ฝึกกระตบอารมณ์ เป็นเจตสิกชนิดหนึ่งที่เกิดกับจิต มีชื่อทางวิชาการว่าผัสสเจตสิก

เจตสิกดวงนี้มีหน้าที่ประสานจิตกับอารมณ์ไว้ ดังนั้น ธรรมชาติของเจตสิกชนิดนี้ จึงประกอบด้วยความเกี่ยวโยง 3 ประการ คือ ประสาท อารมณ์ภายนอก และความรู้เมื่อพร้อมด้วยองค์ประกอบทั้ง 3 ประการนี้แล้ว ธรรมชาติผู้ฝึกกระตบอารมณ์ก็จะเกิดขึ้น และเจตสิกดวงนี้เกิดได้ในจิตทุกประเภท คือ ทั้งชั่ว ทั้งดี ยกตัวอย่างเป็นรูปธรรม เช่น เวลาเราพบสิ่งที่เป็นของสาธารณะที่เราสร้างไว้ ความรู้สึกว่าได้เห็นวัตถุอันเป็นประโยชน์ย่อมเกิดขึ้น ความรู้สึกดังกล่าวจัดเป็นเจตสิกที่มีธรรมชาติผู้ฝึกกระตบอารมณ์ที่เกิดร่วมกับจิตในฝ่ายดี สำหรับเจตสิกดวงนี้ที่เกิดร่วมกับจิตฝ่ายชั่ว เช่น เวลาเห็นสมบัติของคนอื่นแล้วอยากจะขโมยมาเป็นของตน ในขณะนั้นความรู้สึกว่าได้เห็นสมบัติของคนอื่นอันเป็นธรรมชาติของเจตสิกดวงนี้ก็เกิดร่วมอยู่ด้วย นี่คือเจตสิกที่มีธรรมชาติผู้ฝึกกระตบอารมณ์ เกิดร่วมกับจิตฝ่ายชั่ว

2. เจตสิกมีหน้าที่เสวยอารมณ์

ธรรมชาติเสวยอารมณ์ คือ ธรรมชาติผู้อารมณ์เป็นสุข เป็นทุกข์ หรือเฉย ๆ ธรรมชาติที่รับรู้ความสุขความทุกข์นี้เป็นเจตสิกอีกชนิดหนึ่ง ซึ่งมีชื่อทางวิชาการว่าเวทนาเจตสิก ขณะที่มีความสุขกาย เช่น ร่างกายได้รับความอบอุ่น เป็นต้น ขณะนั้นเรียกว่าสุขเวทนา ขณะที่ร่างกายได้รับความไม่สบาย เช่น เวลาปวดฟัน เป็นต้น ขณะนั้นเรียกว่าทุกขเวทนา ขณะที่ได้รับข่าวดีแล้วเกิดความสุขใจ ขณะนั้นเรียกว่าโสมนัสเวทนา ขณะที่ได้รับความไม่สบายใจ เช่น ได้ข่าวลอบตก เป็นต้น ขณะนั้นเรียกว่า โทมนัสเวทนา ขณะที่มีความรู้สึกเฉย ๆ ขณะนั้น เรียกว่า อุเบกขาเวทนา เวทนาทั้ง 5 ประเภทนี้ เป็นลักษณะของเจตสิกที่มีธรรมชาติเสวยอารมณ์เพียงดวงเดียวเท่านั้น

ขณะที่ฟังเสียงเพลงโสมนัสเวทนามากก็เกิดได้ ขณะที่บริจาคเงินช่วยเหลือคนเดือดร้อน โสมนัสเวทนามากก็เกิดได้ ขณะที่ปล้นทรัพย์คนอื่นสำเร็จโสมนัสเวทนามากก็เกิดได้ นี่แสดงว่าเจตสิกดวงนี้เกิดร่วมกับจิตได้ทุกประเภท

3. เจตสิกมีหน้าที่จำอารมณ์

ทุกครั้งที่เราเห็นรูป ได้ยินเสียง ได้กลิ่น ได้ลิ้มรส ได้สัมผัสทางกาย และคิดถึงเรื่องต่าง ๆ จะมีธรรมชาติชนิดหนึ่งเกิดขึ้น ธรรมชาตินี้ก็คือความจำในสิ่งต่าง ๆ ที่ได้เห็นมาได้ยินมาได้ดมมาได้ลิ้มรสมาได้สัมผัสมา และได้เคยคิดมา เพราะฉะนั้นเมื่อนึกถึงสิ่งที่เคยพบมาแล้วเราก็จะจำได้ ความจำนี้คือตัวเจตสิกที่มีธรรมชาติจำอารมณ์ ซึ่งมีชื่อทางวิชาการว่าสัญญาเจตสิก

เจตสิกดวงนี้เกิดกับจิตได้ทั้งจิตฝ่ายดีและจิตฝ่ายชั่ว เช่น ทุกครั้งที่เราทำความดี หรือทำความชั่ว เราจะมีความจำเหตุการณ์เหล่านั้นได้เสมอทุกกรณีไป

4. เจตสิกมีหน้าที่ตั้งใจในอารมณ์

เจตสิกที่มีหน้าที่ตั้งใจในอารมณ์ หมายถึง เจตสิกที่มีหน้าที่กระตุ้นเตือนให้จิตมุ่งหน้าทำกิจที่กำสั่งทำอยู่ ถ้าขณะที่ทำงานมีเจตสิกชนิดนี้อยู่ตลอดเวลา งานที่ทำการก็จะดีและเสร็จเร็ว แต่ถ้าขณะที่ทำงานเจตสิกชนิดนี้ไม่กำสั่งเตือนงานที่ทำการก็ไม่ค่อยจะดีนัก และเสร็จช้าด้วย เจตสิกดวงนี้เกิดได้ในจิตดีและจิตชั่ว ยกตัวอย่างที่เกิดในจิตดี เช่น ขณะที่พยายามจะเลิกดื่มสุรา ความตั้งใจซึ่งเป็นเจตสิกปรุงจิตก็จะเกิดขึ้นตลอดเวลาที่คิดจะเลิกดื่ม ตัวอย่างที่เกิดในจิตชั่ว เช่น ขณะขโมยทรัพย์สมบัติคนอื่นในเวลาวิกาลแล้วเกิดกลัวเจ้าของจะตื่นขึ้นมา จึงตั้งใจย่องขึ้นบ้านเขาอย่างเงียบกริบ เพื่อไม่ให้เจ้าของตื่น ความตั้งใจดังกล่าวมานี้ก็คือ เจตสิกที่มีหน้าที่ตั้งใจในอารมณ์นั่นเอง เจตสิกดวงนี้มีชื่อทางวิชาการว่า เจตนาเจตสิก

5. เจตสิกมีหน้าที่ทำให้อารมณ์เป็นหนึ่ง

เจตสิกที่มีหน้าที่ทำอารมณ์ให้เป็นหนึ่ง หมายถึง เจตสิกที่ทำจิตให้สงบมีอารมณ์เพียงอารมณ์เดียว ปราศจากความฟุ้งซ่าน ขณะที่จิตของเราสนใจเรื่องอะไรมาก ขณะนั้นอารมณ์ของเราจะมุ่งแต่เรื่องที่เรานั่น เป็นระยะเวลา 1 หรือ 2 นาที หรือมากกว่านั้น ความมีอารมณ์นั้นอย่างเดียวโดยปราศจากอารมณ์อื่นมาแทรกนี้เป็นการทำของเจตสิกดวงนี้ ดังนั้นเจตสิกดวงนี้ท่านจึงเรียกว่าธรรมชาติมีหน้าที่ทำอารมณ์ให้เป็นหนึ่ง ซึ่งมีชื่อทางวิชาการว่า เอกัคคตาเจตสิก

เจตสิกดวงนี้เกิดได้ทั้งจิตฝ่ายดี และฝ่ายชั่ว ตัวอย่างที่เจตสิกดวงนี้เกิดกับจิตฝ่ายดี เช่น ในขณะที่สนใจฟังพระแสดงปาฐกถา ถ้าชอบใจเรื่องที่ท่านแสดง อารมณ์ก็จะสงบอยู่กับเรื่อง นั้น นี่เป็นตัวอย่างฝ่ายดี ตัวอย่างฝ่ายชั่ว เช่น ขณะที่ชายเป็นชู้กับภรรยาคนอื่น ขณะที่กำลัง ร่วมมรดกกันนั้น อารมณ์ของเขาทั้งสองจะมีแต่อารมณ์ใคร่อารมณ์เดียวไม่มีอารมณ์อื่นมาแทรก เจตสิกที่ปรุงจิตให้มีอารมณ์เพียงอารมณ์เดียวอย่างนี้ เรียกว่า เจตสิกทำจิตให้มีอารมณ์เป็นหนึ่ง

6. เจตสิกมีหน้าที่รักษาอารมณ์

เจตสิกที่มีหน้าที่รักษาอารมณ์ หมายถึง เจตสิกที่รักษาอารมณ์ใดอารมณ์หนึ่งของ จิตไว้ได้ชั่วขณะหนึ่ง ตัวอย่างเช่น บางครั้งจิตของเราคิดถึงพ่อที่บ้าน การคิดถึงพ่อของเรามีอายุ อยู่ประมาณ 1 หรือ 2 วินาที ระยะเวลา 1 หรือ 2 วินาที ของการคิดถึงพ่อนี้ เรียกว่า อายุ ของอารมณ์ เจตสิกที่มีหน้าที่รักษาอารมณ์คิดถึงพ่อให้ดำรงอยู่ถึง 2 วินาทีนี้ เรียกว่า เจตสิกที่ มีธรรมชาติรักษาอารมณ์ หรือรักษาอายุของอารมณ์แต่ละอารมณ์ เจตสิกดวงนี้มีชื่อทางวิชาการ ว่า ชีวิตินทรีย์เจตสิก

เจตสิกชนิดนี้เกิดได้ทั้งจิตฝ่ายดีและฝ่ายชั่ว ตัวอย่างฝ่ายดี เช่น การคิดถึงความดีที่เคย ทำไว้ชั่วขณะจิตหนึ่ง ชั่วขณะจิตหนึ่งที่กล่าวมานั้นเจตสิกที่มีธรรมชาติรักษาอารมณ์ก็เกิดขึ้น ามรักษาอายุของอารมณ์ที่คิดแล้ว ตัวอย่างฝ่ายชั่ว เช่น การคิดฆ่าคนอื่น ซึ่งเป็นความคิดที่อาจ จะเกิด ๆ ดับ ๆ อารมณ์ที่คิดฆ่านั้นต้องมีอายุชั่วขณะหนึ่ง ขณะที่มอารมณ์คิดฆ่านั้นเจตสิกดวง นี้เป็นธรรมชาติรักษาอารมณ์ฆ่านั้นไว้

7. เจตสิกมีหน้าที่พิจารณาอารมณ์

เจตสิกที่ชักนำจิตหรือปรุงจิตให้ใคร่ครวญหาเหตุผล หากความจริงและความไม่จริง เรียกว่า ธรรมชาติพิจารณาอารมณ์ หรือที่มีชื่อทางวิชาการว่า มนสิการเจตสิก เจตสิกดวงนี้เกิด ทั้งฝ่ายดีและฝ่ายชั่ว ฝ่ายดี เช่น การพิจารณาถึงผลดีและผลเสียของความวิชยา ฝ่ายชั่ว เช่น คิด หาทางแก้แค้นด้วยการฆ่าคนอื่น ก่อนทำการฆ่าได้ใคร่ครวญทางหนทางที่ใดไว้พร้อม ลักษณะของ เจตสิกชนิดนี้เรียกว่า ธรรมชาติพิจารณาอารมณ์

เจตสิกทั้ง 7 ดวงนี้ เกิดกับจิตทุกประเภท ฉะนั้นจึงสรุปได้ว่าอารมณ์ของคนเรา อารมณ์หนึ่งจะมีเจตสิกทั้ง 7 ดวงนี้เกิดร่วมทุกครั้งไป ไม่มีเว้น ขอยกตัวอย่างที่เด่นชัดให้พิจารณา ดังต่อไปนี้ สมมติว่าชายหนุ่มหนึ่งคุยกับคนรัก อารมณ์ของเขาทั้งสองในขณะที่ผู้จู้กันนั้นเป็นอารมณ์ รักซึ่งมีโลภเจตสิกเป็นหัวหน้า เรามาแยกกันดูว่าในอารมณ์รักของเขามีเจตสิกชนิดไหนบ้าง ทุก ครั้งที่เขาองสบตากัน ความรู้สึกว่าตาต่อตาประสานกัน ย่อมเกิดขึ้นนี้เป็นเจตสิกรู้สึกกระทบ อารมณ์ (ผัสสเจตสิก) ในขณะที่เดียวกันความสุขไสมนัสก็เกิดขึ้นด้วยเพราะการสบตากัน เจตสิก นี้เป็นเจตสิกที่มีหน้าที่เสวยอารมณ์ (เวทนาเจตสิก) พร้อมกันนั้นความจำความรู้สึกที่ตาต่อตา ประสานกันก็มีอยู่ด้วย เจตสิกนี้เป็นเจตสิกที่มีหน้าที่จำอารมณ์ (สัญญาเจตสิก) ยิ่งไปกว่านั้น ความหวังใจว่าจะประสานสายตาให้นานเท่าที่จะนานได้ก็มีอยู่ด้วย นี้เป็นเจตสิกที่มีหน้าที่ปรุง จิตให้ตั้งใจในอารมณ์ (เจตนาเจตสิก) ในขณะที่ประสานสายตากันนั้นจะมีอารมณ์อยู่หนึ่งเดียว คือ การจ้องตากัน ไม่มีอารมณ์อื่นมาแทรกแซง ขรรษชาตินี้เป็นหน้าที่ของเจตสิกที่มีหน้าที่ปรุง จิตให้มีอารมณ์เป็นหนึ่ง คือ มีอารมณ์เดียว (เอกัคคตาเจตสิก) การประสานสายตาของกันและ กันจะมีอยู่ชั่วระยะเวลาหนึ่งประมาณ 5 วินาที การดำรงอยู่ของจิตที่เกิดจากตาประสานกัน 5 วินาที นั้น เป็นหน้าที่ของเจตสิกที่มีหน้าที่รักษาอารมณ์ (ชีวิตินทรีย์เจตสิก) การใส่ใจในความสุขไสมนัส อันเกิดจากการประสานสายตาเป็นหน้าที่ของเจตสิกที่มีหน้าที่ใคร่ครวญอารมณ์ (มนสิการเจตสิก) ตามที่กล่าวมานี้เราจะพบว่าอารมณ์หนึ่งย่อมจะมีเจตสิกทั้ง 7 นี้ประกอบอยู่ด้วยแน่นอนเสมอ แต่ความจริงมีมากกว่านั้น ซึ่งจะได้กล่าวในเจตสิกหมู่อื่นต่อไป ในที่นี้ขอให้จำไว้เพียงว่าเจตสิก ทั้ง 7 ชนิดนี้ประกอบในจิตทุกประเภท

2. เจตสิกประกอบในจิตบางประเภท 6 ดวง

เจตสิกในกลุ่มนี้จะเกิดกับจิตบางประเภท แต่สามารถเกิดกับจิตได้ทั้งจิตฝ่ายดี และจิตฝ่ายชั่ว คือ สามารถเกิดกับจิตดีได้บางประเภท และสามารถเกิดกับจิตชั่วได้บางประเภท ไม่เหมือนกับเจตสิกกลุ่มแรกที่สามารถเกิดกับจิตได้ทุกประเภทไม่มีเว้น ดังนั้น เจตสิกกลุ่มที่ 2 นี้จึงร่วมอยู่ในหมู่เจตสิกที่เป็นกลางชนิดประกอบในจิตบางประเภท เจตสิกที่ประกอบในจิต บางประเภทนี้ มีด้วยกันทั้งหมด 6 ดวง คือ

1. เจตสิกมีหน้าที่ยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ (วิตกเจตสิก)
2. เจตสิกมีหน้าที่ประกอบจิตไว้ในอารมณ์ (วิจรรเจตสิก)

3. เจตสิกมีหน้าที่ให้จิตตัดสินใจอารมณ์ (อธิโมกขเจตสิก)
4. เจตสิกมีหน้าที่สร้างความบากบั่นให้จิต (วิริยเจตสิก)
5. เจตสิกมีหน้าที่ปรุงจิตให้เอิบอิ่ม (ปีติเจตสิก)
6. เจตสิกมีหน้าที่ปรุงจิตให้พอใจอารมณ์ (ฉันทเจตสิก)

ความหมายของเจตสิกที่ประกอบในจิตบางประเภท 6 ดวงนั้นมีดังต่อไปนี้

1. เจตสิกมีหน้าที่ยกขึ้นสู่อารมณ์

เจตสิกดวงนี้มีหน้าที่ยกจิตให้กระทบอารมณ์ หรือนำจิตให้พะวงอยู่กับอารมณ์ใด อารมณ์หนึ่ง ท่านเปรียบเจตสิกชนิดนี้ไว้ว่า เหมือนข้าราชการผู้ใหญ่พาญาติมิตรเข้าไปในเขตพระราชฐาน ข้าราชการผู้ใหญ่เปรียบเหมือนเจตสิกที่มีหน้าที่ยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ ญาติมิตรเปรียบเหมือนจิตและเจตสิกอื่น ๆ

เจตสิกดวงนี้จะเกิดกับจิตหรือเกิดปรุงจิตได้เฉพาะจิตฝ่ายชั่ว จิตฝ่ายดีระดับวิงวนอยู่ในกาม และฉานจิตระดับที่หนึ่งเท่านั้น ฉานจิตนอกจากนั้นและจิตที่รับอารมณ์ทางทวารทั้ง 5 ทั้งฝ่ายดีและฝ่ายชั่ว 10 ดวง เจตสิกดวงนี้เกิดไม่ได้ เจตสิกดวงนี้มีชื่อทางวิชาการว่า วิตกเจตสิก

ตามที่กล่าวมาแล้วจะเห็นได้ว่ามีเจตสิก 3 ดวง มีหน้าที่คล้ายกัน คือ เจตสิกมีหน้าที่ตั้งใจในอารมณ์ เจตสิกมีหน้าที่พิจารณาอารมณ์ และเจตสิกมีหน้าที่ยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ เพื่อความเข้าใจง่ายขอยกตัวอย่างเป็นรูปธรรมดังนี้ เจตสิกที่มีหน้าที่ตั้งใจในอารมณ์เป็นหัวหน้าจับอารมณ์ก่อน ทันใดนั้นเจตสิกที่มีหน้าที่ยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ก็คอยปรุงจิตให้วิงวนอารมณ์นั้นไว้ตลอดเวลา จากนั้น เจตสิกที่มีหน้าที่พิจารณาอารมณ์ก็คอยควบคุมจิตให้ไปสู่อุทิศทางตามที่เจตสิกดวงแรกกำหนดไว้

2. เจตสิกมีหน้าที่ประคองจิตไว้ในอารมณ์

เจตสิกดวงนี้มีหน้าที่พองจิตให้เคล้าคลึงอารมณ์ ซึ่งเป็นภารกิจถัดมาจากเจตสิกที่มีหน้าที่ยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ เจตสิกที่มีหน้าที่ยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ กับเจตสิกที่มีหน้าที่ประคองจิตไว้ในอารมณ์ทั้งสองดวงนี้ เปรียบเหมือนเสียงระฆัง คือระฆังเมื่อตีไปครั้งแรกจะมีเสียงดัง

แรง ต่อจากนั้นก็จะเป็นเสียงครวญหรือเสียงกังวานของระฆัง เสียงของระฆังครั้งแรกเปรียบเหมือนเจตสิกดวงที่หนึ่งที่มีหน้าที่ยกจิตขึ้นสู่อารมณ์เสียงกังวานของระฆังซึ่งเกิดต่อมานั้นเปรียบเหมือนเจตสิกดวงที่สองที่มีหน้าที่ประคองจิตไว้ในอารมณ์นั้น

เจตสิกดวงนี้เกิดกับจิตฝ่ายชั่วและจิตฝ่ายดีระดับวิงวนอยู่ในกาม และฉานจิตระดับที่หนึ่งและที่สอง ส่วนฉานจิตนอกนั้น และจิตที่รับอารมณ์ทางทวารทั้ง 5 ทั้งฝ่ายดีและฝ่ายชั่ว 10 ดวง ตามที่กล่าวมาข้างบน เจตสิกดวงนี้ไม่เกิดร่วม เจตสิกดวงนี้มีชื่อทางวิชาการว่า วิจาร์เจตสิก

3. เจตสิกมีหน้าที่ตัดฉินอารมณ์

เจตสิกดวงนี้มีหน้าที่ทำลายความรวนเรในอารมณ์ใดอารมณ์หนึ่ง ให้ตัดฉินใจให้เด็ดขาดลงไปว่าจะเอาอย่างไร เช่น เกิดความรวนเรว่าไปหรือไม่ไป แล้วก็ตัดฉินใจว่าไม่ไป การตัดฉินใจดังกล่าวเป็นการทำหน้าที่ของเจตสิกดวงนี้ ในชีวิตประจำวันของเรา จะมีการตัดฉินใจอะไรอยู่เสมอ ฉะนั้นเราพอจะมองเห็นบทบาทของเจตสิกดวงนี้อยู่ตลอดเวลา

เจตสิกดวงนี้เกิดกับจิตได้ทุกประเภท ยกเว้นจิตคิดสงสัย ซึ่งเป็นจิตตกอยู่ในอำนาจของความมงงาย ดวงที่ 1 และยกเว้นจิตที่รับอารมณ์ทางทวารทั้ง 5 ทั้งฝ่ายดีและฝ่ายชั่ว 10 ดวง ที่กล่าวมาแล้วข้างบน เจตสิกดวงนี้มีชื่อทางวิชาการว่า อธิโมกขเจตสิก

4. เจตสิกมีหน้าที่สร้างความบากบั่นในจิต

เจตสิกดวงนี้เป็นเจตสิกทำความขยันนั้นเอง บางคราวเรารู้สึกเกียจคร้าน ซึ่งแสดงว่าเจตสิกดวงนี้ไม่เกิดในจิตของเรา ในคราวที่เรามีความอุตสาหะขยันขันแข็ง ทำนั่นทำนี่ นั้นแสดงว่าเจตสิกดวงนี้เข้ามาปรุงจิตของเรา เจตสิกดวงนี้เมื่อเกิดขึ้นแล้วสามารถทนต่อความลำบากต่าง ๆ ได้ ไม่มีความห่อถอย

เจตสิกดวงนี้เกิดกับจิตทุกประเภท ยกเว้นจิตที่ไม่มีเหตุประกอบ 16 ชนิด เจตสิกดวงนี้มีชื่อทางวิชาการว่า วิริยเจตสิก

5. เจตสิกมีหน้าที่ปรุงจิตให้เอิบอิ่ม

เจตสิกดวงนี้มีลักษณะปลื้มใจในอารมณ์ต่าง ๆ ที่ตนได้ประสบ เจตสิกนี้มีชื่อทาง

วิชาการว่า ปิติเจตสิก ปิติตกับความขุ่นต่างกัน ปิติ คือ ความยินดีทางใจ ส่วนสุข คือความสบายทางกาย เจตสิกทั้ง 2 นี้ เปรียบเหมือนคนเดินทางไกลกระหายน้ำ พอรู้ว่าจะพบน้ำอีกไม่ไกลก็มีความยินดี ความยินดีนี้คือปิติ เมื่อไปถึงแหล่งนี้ได้ดื่มน้ำแล้วดับความกระหายแล้วก็เกิดความสบาย ความสบายนี้เรียกว่าสุข ปิติมมีที่ใด ความสุขก็มีที่นั่น ความสุขมีที่ใด ปิติอาจจะไม่มีในที่นั้น

เจตสิกดวงนี้เกิดกับจิตที่มีความยินดีทุกประเภท แต่ไม่เกิดกับจิตที่ประกอบด้วยความวางเฉยทุกประเภท

6. เจตสิกมีหน้าที่ปรุงจิตให้พอใจในอารมณ์

เจตสิกดวงนี้มีลักษณะการแสดงออกเป็นความพอใจ หรือความต้องการในอารมณ์ใดอารมณ์หนึ่ง เจตสิกนี้มีชื่อทางวิชาการว่า ฉันทเจตสิก ความพอใจกับความโลภใกล้เคียงกันมาก เพื่อความเข้าใจง่ายขอยกตัวอย่างดังนี้ คนป่วยเรื้อรังมานาน พอได้ยินเขาบอกว่ายาขนานนั้นกินแล้วหายจากโรคทันที คนป่วยย่อมต้องการยาขนานนั้น ความต้องการดังกล่าวเป็นความพอใจหรือเจตสิกที่มีหน้าที่ปรุงจิตให้พอใจในอารมณ์ ส่วนความโลภเปรียบเหมือนเด็กเคยกินขนมหวาน ๆ แล้วอยากกินอีก ความอยากกินของเด็กดังกล่าวเป็นความโลภ หรือโลภเจตสิก เพราะติดใจในอารมณ์

เจตสิกดวงนี้เกิดกับจิตทุกประเภท ยกเว้นจิตที่ไม่มีเหตุประกอบ 18 ดวง

สรุปหมู่เจตสิกที่เป็นกลาง 13 ดวง

1. เจตสิกที่ประกอบจิตทั่วไปมี 7 ดวง
 2. เจตสิกที่ประกอบจิตได้บางประเภท 6 ดวง
- รวมเป็นหมู่เจตสิกที่เป็นกลาง 13 ดวง

3.3 หมู่เจตสิกฝ่ายชั่ว 14 ดวง

เจตสิกกลุ่มนี้เป็นเจตสิกที่ปรุงจิตให้ชั่ว คือ ให้คิดทางชั่ว ให้พูดทางชั่วและให้ทำทางชั่ว เพราะเหตุที่เจตสิกกลุ่มนี้ปรุงจิตให้ชั่ว ดังนั้นเจตสิกกลุ่มนี้จึงเกิดกับจิตคิดทางชั่ว 12 ชนิด

ตามที่กล่าวมาแล้วในบทที่ 2

ความชั่วทางจิตมีหลายชนิด เช่น ความคิดโลก ความคิดโกรธ ความคิดมงาย ความคิดห่อหอย และความคิดสงสัย ความชั่วแต่ละชนิดเหล่านี้ยังมีความคิดชั่วที่เป็นบริวารอีก เช่น เมื่อมีความคิดโลก ความคิดโลกนั่นเองจะให้เกิดกิฐ หรือเกิดมานะขึ้นมาได้ ความชั่วแต่ละชนิดที่ยกมาส่วนนั้นเป็นเจตสิกฝ่ายชั่วทั้งสิ้น ฉะนั้นท่านจึงจัดเจตสิกฝ่ายชั่วเข้าเป็นกลุ่มได้ 5 กลุ่ม คือ

1. กลุ่มเจตสิก 4 ดวง มีเจตสิกปรุงจิตให้มงายเป็นหัวหน้า (โมจตุกเจตสิก)
2. กลุ่มเจตสิก 3 ดวง มีเจตสิกปรุงจิตให้โลกเป็นหัวหน้า (โลติกเจตสิก)
3. กลุ่มเจตสิก 4 ดวง มีเจตสิกปรุงจิตให้โกรธเป็นหัวหน้า (โทจตุกเจตสิก)
4. กลุ่มเจตสิก 2 ดวง มีเจตสิกปรุงจิตให้ห่อหอยเป็นหัวหน้า (อิทุกเจตสิก)
5. เจตสิกที่ปรุงจิตให้สงสัย (วิจิกิจฉาเจตสิก)

เจตสิกทั้ง 5 กลุ่มนั้น สร้างความชั่วให้จิตของคนต่าง ๆ กัน เจตสิกอย่างหนึ่งก็สร้างความชั่วอย่างหนึ่ง เจตสิกอีกอย่างหนึ่งก็สร้างความชั่วอีกแบบหนึ่งซึ่งไม่ซ้ำแบบกัน เรามาศึกษาสภาวะของเจตสิกทั้ง 5 กลุ่มเหล่านั้นต่อไป

1. กลุ่มเจตสิก 4 ดวง มีเจตสิกปรุงจิตให้มงายเป็นหัวหน้า

เจตสิกกลุ่มนี้มีเจตสิกปรุงจิตให้มงายเป็นประธาน มีชื่อทางวิชาการว่า โมจตุกเจตสิก แปลว่า กลุ่มเจตสิก 4 ดวง มีความหลงเป็นหัวหน้า เจตสิกกลุ่มนี้มี 4 ดวง คือ

1. เจตสิกปรุงจิตให้มงาย (โมหเจตสิก)
2. เจตสิกปรุงจิตให้ไว้ย่างอายตบาร (อิทธิกเจตสิก)
3. เจตสิกปรุงจิตให้หมดความเกรงกลัวบาป (อนัตตปปเจตสิก)
4. เจตสิกปรุงจิตให้ฟุ้งซ่าน (อุทฺธัจเจตสิก)

เจตสิกปรุงจิตให้มงาย

เจตสิกที่ปรุงจิตให้มงาย มีชื่อทางวิชาการว่า โมหเจตสิก เจตสิกดวงนี้มีลักษณะทำให้จิตหลงไม่รู้จักความจริง การไม่รู้จักความจริงที่เรียกว่า โมหเจตสิกนี้ ท่านหมายถึงไม่รู้ในธรรม

๘ ประการ คือ ไม่รู้จักทุกข์ ไม่รู้เหตุให้เกิดทุกข์ ไม่รู้ความดับทุกข์ ไม่รู้ทางปฏิบัติที่นำไปสู่ความดับทุกข์ ไม่รู้ขันธที่ เคยมีมาแล้ว ไม่รู้ขันธที่จะมีในอนาคต ไม่รู้ขันธที่ เคยมีมาแล้วและจะมีในอนาคต ไม่รู้ธรรมอันเป็นเหตุผลของกันและกัน (หมายถึงไม่รู้ปฏิจจนุปปาต)

เจตสิกดวงนี้เป็นรากเง่า คือ เป็นต้นเหตุให้เกิดความชั่วทั้งมวล ดังนั้น เจตสิกดวงนี้จึงเกิดกับจิตที่คิดทางชั่ว 12 ดวงทั้งหมด แต่จะไม่เกิดกับจิตประเภทอื่น ๆ ยกตัวอย่างเช่น ขณะที่คนบางคนทำความชั่วโดยไม่มีความระอายนั่น เจตสิกที่ปรุงจิตให้งมงายก็เกิดอยู่ด้วย หรือในขณะที่บางคนมีความโกรธ ขณะนั้นเจตสิกที่ปรุงจิตให้งมงายก็เกิดร่วมอยู่ด้วย ในทางตรงกันข้าม ขณะที่บางคนมีจิตเป็นกุศลสร้างโรงพยาบาลช่วยเหลือคนอื่น ขณะนั้นเจตสิกปรุงจิตให้งมงายจะไม่เกิดร่วมด้วย

เจตสิกปรุงจิตให้ไร้ยางอายต่อบาป

เจตสิกที่มีหน้าที่ปรุงจิตให้ไร้ยางอายต่อบาป มีชื่อทางวิชาการว่า อหิริกเจตสิก เจตสิกดวงนี้เมื่อเกิดขึ้นแล้วจะปรุงจิตให้หมดความระอายนั่นในการกระทำความชั่ว ความไม่ระอายนั่น หมายถึง ไม่ระอายดังต่อไปนี้ คือ ไม่ระอายต่อเพศ ไม่ระอายต่อดี ไม่ระอายต่อตำแหน่ง ไม่ระอายต่อตระกูล ไม่ระอายต่อเพศ เช่น เป็นแพศหญิง ไม่มีความสำรวมเรื่องเพศ ชอบมั่วกามจนอื้อฉาว หรือที่เป็นเพศชาย ก็ทำตัวไม่เหมาะสมกับเพศ ควรที่จะหาเลี้ยงผู้หญิงกลับเอาเปรียบโดยให้ฝ่ายหญิงหาเลี้ยง เป็นต้น

เจตสิกดวงนี้สามารถเกิดได้กับจิตที่คิดทางชั่วทั้ง 12 ดวง เราจะสังเกตได้ว่า คนที่แสดงความระโมยก็มีเจตสิกที่ปรุงจิตให้ไร้ยางอายเกิดร่วมด้วย หรือคนที่มีความโกรธ ก็มีเจตสิกดวงนี้เกิดร่วมเช่นกัน

เจตสิกปรุงจิตให้หมดความเกรงกลัวบาป

เจตสิกปรุงจิตให้หมดความเกรงกลัวบาป มีชื่อทางวิชาการว่า อนิน্দปเจตสิก เจตสิกดวงนี้เมื่อเกิดขึ้นแล้วจะปรุงจิตให้หมดความเกรงกลัวต่อความชั่ว หรือหมดความเกรงกลัวคนอื่น กล่าวทำ กล่าวพูดในสิ่งที่เป็นความชั่ว ถึงจะรู้ว่าการทำชั่วอย่างนั้นมีผลอย่างนั้นก็ไม่แคร์ใคร เพราะหน้ามืดด้วยตัณหา หรือด้วยโทสะ เราจะเห็นตัวอย่างอยู่เสมอ เช่น ฉกกันเพราะแย่งสมบัติ ฉกกันเพราะความหึงหวง เป็นต้น ภาวะเหล่านี้เกิดจากเจตสิกดวงนี้ปรุงจิตทั้งสิ้น ก่อนที่

เจตสิกดวงนี้จะเกิดขึ้น จะต้องมิจุดเริ่มต้นอยู่ที่ประสาททั้ง 5 เช่น เห็นอุกสาวคนอื่นสวยแล้ว เกิดความพอใจ ถ้าไม่มีสติก็จะเกิดตัณหา เมื่อเกิดตัณหามากขึ้น ความไม่เกรงกลัวต่อความชั่ว อันเป็นลักษณะของเจตสิกชนิดนี้ก็เกิดขึ้นด้วย เมื่อไม่เกรงกลัวต่อผลของความชั่วหรือไม่กลัว คนอื่นรู้เห็น ก็จะลงมือฉุดอุกสาวเขาไปข่มขืน ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่าเจตสิกดวงนี้และเจตสิก อื่น ๆ เกิดจากแหล่งเกิดคือ ตา หู จมูก ลิ้น และกาย

เจตสิกดวงนี้สามารถเกิดกับจิตที่ติดทางชั่วได้ทั้ง 12 ดวง เราจะสังเกตเห็นได้ เช่น คนที่หน้ามืดเพราะตัณหา หรือหน้ามืดเพราะความโกรธ ส่วนเป็นทางให้เกิดความไม่เกรงกลัว ต่อบาปได้ทั้งสิ้น

เจตสิกปรุงจิตให้หึงชาน

เจตสิกที่ปรุงจิตให้หึงชาน มีชื่อทางวิชาการว่า อุททัจเจตสิก เจตสิกดวงนี้เมื่อเกิด ขึ้นแล้วจะปรุงจิตให้มีความคิดหึงชาน ประเทียรบารมณีนัน ประเทียรบารมณีนี สับเปลี่ยน เรื่อยไป ขอยกตัวอย่างการเกิดของเจตสิกชนิดนี้ นาย ก. มีอายุแก่กว่านางสาว ข. 18 ปี แต่นาย ก. อุทริไปรักนางสาว ข. เข้า นางสาว ข. ไม่รักตอบ แต่ไม่กล้าบอกตรง ๆ เพราะรักษาน้ำใจ นาย ก. ต่อมานางสาว ข. จะแต่งงานจึงนัดนาย ก. มาพบ แล้วบอกความจริงให้ฟังว่าตัวไม่ได้ รักนาย ก. ขอให้เราเลิกติดต่อกัน เพราะตัวจะแต่งงานแล้ว นาย ก. ฟังคำพูดของนางสาว ข. แล้วก็เสียใจ แล้วก็คิดมาก คิดอยู่อย่างนั้นเป็นวันเป็นเดือน ผลสุดท้ายจึงคิดสั้นฆ่าตัวตาย ความ คิดมากของนาย ก. เป็นเพราะเจตสิกดวงนี้ปรุงจิต เราจะเห็นว่าเพราะได้ฟังเสียงของนางสาว ข. จึงเกิดความคิดมาก กรณีนี้เจตสิกเกิดจากแหล่งเกิด คือ หู

เจตสิกดวงนี้เกิดกับจิตติดทางชั่วทั้ง 12 ดวง เราจะสังเกตเห็นว่าคนเรานั้น เมื่อมี ความโลภมากก็คิดมาก คือ คิดอยากให้สมความอยาก หรือเมื่อมีความโกรธก็มีความคิดหึงชาน อีกเช่นกัน

เจตสิกกลุ่มนี้เมื่อเกิดกับจิตติดทางชั่ว 12 ดวงแล้ว ย่อมจะเกิดพร้อมกันทั้ง 4 ดวง ตัวอย่างคือ ความคิดชั่วอย่างหนึ่งจะมีทั้งเจตสิกปรุงจิตให้หลง เจตสิกปรุงจิตให้ไว้ยงอาย เจตสิก ปรุงจิตให้หมดความเกรงกลัวต่อบาป และเจตสิกปรุงจิตให้หึงชาน และเมื่อเกิดจะมีเจตสิก ปรุงจิตให้งมงาย เป็นหัวหน้าเสมอไป

กลุ่มเจตสิก 3 ดวง มีเจตสิกปรุงจิตให้โลภเป็นหัวหน้า

เจตสิกกลุ่มนี้ มีเจตสิกปรุงจิตให้โลภเป็นประธาน มีชื่อทางวิชาการว่า โลกิกเจตสิก แปลว่า กลุ่มเจตสิก 3 ดวง มีเจตสิกโลภเป็นหัวหน้า เจตสิกกลุ่มนี้มี 3 ดวง คือ

1. เจตสิกปรุงจิตให้โลภ (โลกเจตสิก)
2. เจตสิกปรุงจิตให้มีความเห็นผิด (กิฏฐิเจตสิก)
3. เจตสิกปรุงจิตให้มีความถือตัว (มานเจตสิก)

เจตสิกปรุงจิตให้โลภ

เจตสิกที่ปรุงจิตให้โลภ มีชื่อทางวิชาการว่า โลกเจตสิก เจตสิกดวงนี้เมื่อเกิดขึ้นมาแล้วจะปรุงจิตให้อยากได้ ถ้าเราสังเกตเราจะพบว่าก่อนที่เราอยากได้อะไร เราจะต้องสัมผัสกับอารมณ์ภายนอกก่อน เช่น เมื่อเราเห็นวัตถุที่ถูกต้องใจ เราจะเกิดความคิดอยากได้ ได้ยินเสียงเพลงไพเราะเราก็อยากฟังต่อ ได้สูดกลิ่นหอมก็คิดใจในกลิ่น ได้ทานอาหารที่มีรสอร่อยก็คิดใจในรสนั้นอีก ได้รับสัมผัสที่อ่อนนุ่มหรือเย็นสบายก็คิดใจในสัมผัสนั้น ความอยากได้หรือความคิดใจนี้เป็นลักษณะของเจตสิกที่ปรุงจิตให้โลภ ตามที่กล่าวมาแล้วเราจะเห็นว่า เจตสิกดวงนี้จะเกิดมาจากแหล่งเกิด คือ ตา หู จมูก ลิ้น และกาย

เจตสิกปรุงจิตให้โลภจะเกิดร่วมกับจิตโลก 8 ประเภท ที่กล่าวมาแล้วในเรื่องจิตคิดทางชั่ว 12 ดวงข้างต้น เจตสิกดวงนี้จะไม่เกิดร่วมกับจิตโกรธ และไม่เกิดร่วมกับจิตหลง เพราะเป็นข้อเท็จจริงว่า ขณะที่จิตมีความโลภอยู่ ความโกรธจะไม่เกิดในขณะนั้น แต่ขณะที่จิตมีความโลภอยู่ ย่อมมีความหลงหรือเจตสิกปรุงจิตให้หลงเกิดร่วมอยู่ด้วย ตรงกันข้าม ขณะเกิดจิตหลงงมงาย ไม่จำเป็นจะต้องมีจิตโลกเกิดร่วม ฉะนั้น เจตสิกปรุงจิตให้โลภนี้จึงเกิดร่วมกับจิตโลก 8 ประเภทเท่านั้น

เจตสิกปรุงจิตให้มีความเห็นผิด

เจตสิกปรุงจิตให้มีความเห็นผิด มีชื่อทางวิชาการว่า กิฏฐิเจตสิก แปลว่า เจตสิกปรุงจิตให้มีความเห็นผิด หมายความว่า เมื่อเจตสิกดวงนี้เกิดขึ้นแล้วจะปรุงจิตให้มีความเห็นผิด 2 ประการ คือ ความเห็นผิดสามัญ และความเห็นผิดพิเศษ ความเห็นผิดสามัญคือ ความเห็นผิดว่ามีตัวตน ความเห็นผิดพิเศษเช่นมีความเห็นว่า ความสุขและความทุกข์ไม่มีเหตุปัจจัย คนเรา

สุขเอง ทุกข์เองทั้งนั้น หรือมีความเห็นผิดว่าการทำความดี ความชั่วไม่มีผลเป็นบุญบาป หรือ มีความเห็นผิดว่าผลของการให้ทานไม่มี ผลของการทำความดีไม่มี เป็นต้น

เจตสิกที่ปรุงจิตให้มีความเห็นผิดนี้ จะเกิดร่วมกับจิตโลกเฉพาะที่มีความเห็นผิด 4 ดวงเท่านั้น

เจตสิกปรุงจิตให้มีความถือตัว

เจตสิกปรุงจิตให้มีความถือตัว มีชื่อทางวิชาการว่า มานเจตสิก แปลว่า เจตสิกที่ปรุงจิตให้เกิดความถือตัว เจตสิกดวงนี้เมื่อเกิดขึ้นแล้วจะปรุงจิตให้เกิดความถือตัว 2 ประการ คือ ถือตัวที่ไม่เป็นจริง และถือตัวตามความเป็นจริง คนที่เคยยกจนมาก่อน พอมีฐานะมีเงินทอง ใช้สอยปานกลางก็เกิดความสำคัญตนผิดว่า ตนเป็นคนรวยระดับเศรษฐีแล้ว เหมือนคำพังเพยที่ว่ามีทองเท่าหนวดกุ้งนอนสะดุ้งจนเรือนไหว นี่ก็คือ ความสำคัญผิดว่าตนมีทองเท่าหนวดกุ้ง นึกว่ารวยเสียเหลือเกิน ลักษณะนี้คือความถือตัวที่ไม่เป็นจริง คนที่เกิดมาเป็นคนชั้นสูงทางชาติตระกูล และสมบัติแล้วมีความถือตัวว่าตนเป็นคนสูงกว่าคนอื่น ทั้งชาติตระกูลและสมบัติ ลักษณะนี้ คือความถือตัวที่เป็นจริง

เจตสิกปรุงจิตให้มีความถือตัวนี้ จะเกิดร่วมกับจิตโลกเฉพาะที่ ไม่ประกอบด้วย ความเห็นผิด 4 ดวงเท่านั้น

กลุ่มเจตสิก 3 ชนิด ที่มีเจตสิกปรุงจิตให้โลกเป็นหัวหน้านี้ เมื่อเกิดย่อมไม่เกิดพร้อมกันทีเดียว 3 ชนิด กล่าวคือ ถ้าเวลาใดมีความโลภประกอบด้วยความเห็นผิดเวลานั้น เจตสิกปรุงจิตให้ถือตัวก็ไม่เกิดร่วม แต่ถ้าเวลาใดมีความโลภปราศจากความเห็นผิด เวลานั้นบางครั้งเจตสิกปรุงจิตให้ถือตัวอาจจะเกิดร่วม หรืออาจจะไม่เกิดร่วมก็ได้

3. กลุ่มเจตสิก 4 ดวง มีเจตสิกปรุงจิตให้โกรธเป็นหัวหน้า

เจตสิกกลุ่มนี้ มีเจตสิกปรุงจิตให้โกรธเป็นหัวหน้า มีชื่อทางวิชาการว่า โทจตุกเจตสิก แปลว่า กลุ่มเจตสิก 4 ดวง มีเจตสิกปรุงจิตให้โกรธเป็นประธาน เจตสิกกลุ่มนี้มี 4 ดวง คือ

1. เจตสิกปรุงจิตให้โกรธ
2. เจตสิกปรุงจิตให้ริษยาสมบัติคนอื่น
3. เจตสิกปรุงจิตให้ตระหนี่
4. เจตสิกปรุงจิตให้เคียดรอนรำคาญใจ

เจตสิกปรุงจิตให้โกรธ

เจตสิกปรุงจิตให้โกรธ มีชื่อทางวิชาการว่า โทสเจตสิก แปลว่า เจตสิกปรุงจิตให้เกิดความโกรธ เจตสิกชนิดนี้เมื่อเกิดขึ้นแล้วจะปรุงหรือเปลี่ยนจิตให้โกรธ ความโกรธมีลักษณะร้าย มีท่าทางกระสับกระส่าย ผลสุดท้ายของความโกรธก็คือทำร้ายตนเองและทำร้ายคนอื่น เจตสิกชนิดนี้เกิดขึ้นเพราะสัมผัสกับอารมณ์ที่ไม่ถูกใจ ตัวอย่างเช่น ได้ยินคนพูดหยาบศักดิ์ศรี พอได้ฟังก็จะเกิดความโกรธขึ้นมาทันที นั่นแสดงว่าเจตสิกดวงนี้ปรุงจิตแล้ว

เจตสิกดวงนี้เกิดร่วมกับจิตโกรธ 2 ประเภทเท่านั้น จะไม่เกิดร่วมกับจิตโลภและจิตหลง ขอให้สังเกตความเป็นจริงในชีวิตจริงคือ ในขณะที่เกิดความโลภ ความโกรธจะไม่เกิด หรือในขณะที่เกิดความโกรธ ความโลภจะไม่เกิดร่วม ในขณะที่เกิดความหลง ความโกรธอาจจะเกิดหรือไม่เกิดก็ได้ แต่ในขณะที่มีความโกรธ ความหลงย่อมจะเกิดร่วมด้วยเสมอ เพราะเจตสิกในกลุ่มที่มีเจตสิกปรุงจิตให้หลงเป็นหัวหน้านี้เกิดร่วมในจิตคิดทางชั่วได้ทั้ง 12 ประเภท ความโกรธมีชื่อเรียกหลายชื่อ เช่น โกรธ เกศียต กสัว เสียดใจ ผูกอาฆาต โทสะ เป็นต้น

เจตสิกปรุงจิตให้ขยาสนบัตินอื่น

เจตสิกดวงนี้มีชื่อทางวิชาการว่า อิสสาเจตสิก แปลว่า เจตสิกปรุงจิตให้ขยาสนบัตินอื่น เจตสิกชนิดนี้เมื่อเกิดขึ้นมีลักษณะทนไม่ได้ต่อสมบัติหรือคุณความดีของคนอื่น เกิดขึ้นเพราะสัมผัสกับสมบัติของคนอื่น ตัวอย่างเช่น นาย ก. เห็นนาย ข. มีชีวิตรุ่งโรจน์กว่าตน ก็เกิดความรู้สึกริษยาขึ้นมาทันที ความริษยาดังกล่าวมานั้น เป็นเพราะเจตสิกดวงนี้ปรุงจิตให้เป็นไปในอำนาจของตน

เจตสิกดวงนี้เกิดร่วมกับจิตโกรธ 2 ประเภทเท่านั้น จะไม่เกิดร่วมกับจิตประเภทอื่น ๆ ซึ่งมีเหตุผลเหมือนที่กล่าวไว้ในเจตสิกปรุงจิตให้โกรธนั่นเอง

เจตสิกปรุงจิตให้ตระหนี่

เจตสิกดวงนี้มีชื่อทางวิชาการว่า มัจฉริยเจตสิก แปลว่า เจตสิกปรุงจิตให้เกิดความตระหนี่ ความตระหนี่ คือ ความหวงแหนสมบัติของตน เจตสิกชนิดนี้จะเกิดขึ้นก็ต่อเมื่อรู้ว่าสมบัติของตนมีคนอยากได้และมาขอ ความหวงแหนจะเกิดขึ้นทันที ลักษณะดังกล่าวมานี้คือสภาพของความตระหนี่ ความตระหนี่หรือความหวงแหนมีอยู่ 5 ชนิด คือ 1. หวงแหนที่อยู่

2. หวงแทนตระกูลไม่ยากให้คนอื่นมาร่วมวงศ์ตระกูล 3. หวงแทนผลประโยชน์ 4. หวงแทนกลุ่มของตนไม่ยากให้คนอื่นมาร่วมกลุ่ม 5. หวงแทนความรู้

เจตสิกปรุงจิตให้เคื้อคร้อนรำคาญใจ

เจตสิกดวงนี้ มีชื่อทางวิชาการว่า กุกกุจจเจตสิก แปลว่า เจตสิกปรุงจิตให้เคื้อคร้อนรำคาญใจ ลักษณะของเจตสิกชนิดนี้ ก็คือ มีความเคื้อคร้อนใจในความชั่วที่ทำไปแล้ว และมีความเศร้าเมื่อคิดว่ากรรมดีไม่ได้ทำไว้เลย เจตสิกดวงนี้จะเกิดขึ้นก็ต่อเมื่อนึกถึงความชั่วที่ทำมาแล้ว และนึกถึงความดีที่ยังไม่ได้กระทำไว้เลย

เจตสิกในกลุ่มนี้ 3 ดวง คือ 1. เจตสิกปรุงจิตให้ริษยา 2. เจตสิกปรุงจิตให้ตระหนี่ 3. เจตสิกปรุงจิตให้เคื้อคร้อนรำคาญใจ เป็นเจตสิกที่อยู่ในกลุ่มเดียวกัน และเกิดร่วมกับจิตโกรธ 2 ดวงเท่ากัน แต่เวลาเกิดจะไม่เกิดร่วมกัน กล่าวคือ ในขณะที่จิตมีความริษยา ความตระหนี่ จะไม่เกิดร่วม หรือพูดง่าย ๆ ว่า ความริษยากับความตระหนี่จะไม่เกิดพร้อม ๆ กัน หรือจะไม่เกิดในอารมณ์เดียวกัน ขณะที่จิตมีความตระหนี่ ความเคื้อคร้อนรำคาญใจจะไม่เกิดในจิตขณะนั้น แต่เจตสิกที่เป็นหัวหน้าของเจตสิกกลุ่มนี้จะเกิดขึ้นรองอยู่เสมอ เช่น ขณะที่มิเจตสิกปรุงจิตให้ริษยาเกิดขึ้น เจตสิกปรุงจิตให้โกรธก็เกิดขึ้นเป็นพื้นฐาน หรือขณะที่มิเจตสิกปรุงจิตให้ตระหนี่เกิดขึ้น เจตสิกปรุงจิตให้โกรธก็เกิดขึ้นเป็นพื้นฐานเช่นเดียวกัน และหรือขณะที่เจตสิกปรุงจิตให้เคื้อคร้อนรำคาญใจเกิดขึ้น เจตสิกปรุงจิตให้โกรธก็จะเกิดเป็นพื้นฐานอีกเช่นกัน

4. กลุ่มเจตสิก 2 ดวง มีเจตสิกปรุงจิตให้หือตอยเป็นหัวหน้า

เจตสิกกลุ่มนี้ มีชื่อทางวิชาการว่า ชีทุกเจตสิก แปลว่า กลุ่มเจตสิก 2 ดวง มีเจตสิกปรุงจิตให้หือตอยเป็นหัวหน้า เจตสิกกลุ่มนี้มีอยู่ด้วย 2 ดวง คือ

1. เจตสิกปรุงจิตให้หือตอย
2. เจตสิกปรุงจิตให้เชื่องซึม

เจตสิกปรุงจิตให้หือตอย

เจตสิกดวงนี้ มีชื่อทางวิชาการว่า ชินเจตสิก แปลว่า เจตสิกปรุงจิตให้หือตอย เจตสิกชนิดนี้เมื่อเกิดขึ้นแล้วจะทำให้จิตหลุด หือตอยจากอารมณ์ ไม่มีความอุทสาหะ คล้ายกับหมดเรี่ยวหมดแรง หมดกำลังใจที่จะทำงานหรือแม้แต่การเคลื่อนไหวอริยาบถ

เจตสิกปรุงจิตให้เชื่องซึม

เจตสิกดวงนี้มีชื่อทางวิชาการว่า มิตฺทเจตสิก แปลว่า เจตสิกปรุงจิตให้เกิดความเชื่องซึมในอารมณ์ เจตสิกชนิดนี้เมื่อเกิดขึ้นมาแล้วจะทำให้จิตใจและร่างกายไม่กระปรี้กระเปร่า ไม่มีความพร้อมที่จะทำงาน

เจตสิกทั้งสองดวงนี้จะเกิดร่วมกันทุกครั้ง คือ เมื่อเจตสิกปรุงจิตให้ห่อถอยเกิดขึ้นแล้ว เจตสิกปรุงจิตให้เชื่องซึมก็จะเกิดขึ้นด้วย เจตสิกทั้งสองนี้จะเกิดในจิต 5 ดวง คือเกิดในจิตโลกประเภทอุกกระตุณให้เกิด 4 ดวง และเกิดในจิตโครธประเภทอุกกระตุณให้เกิด 1 ดวง สาเหตุให้เกิดเจตสิกสองดวงนี้ คือ อากาศ อาหาร และการสร้างอารมณ์

เจตสิกปรุงจิตให้สงสัย

เจตสิกประเภทนี้มีอยู่ดวงเดียว มีชื่อทางวิชาการว่า วิจิกิณาเจตสิก แปลว่า เจตสิกปรุงจิตให้เกิดความสงสัย เจตสิกชนิดนี้เมื่อเกิดขึ้นแล้วจะทำให้จิตมีความสงสัย ไม่สามารถตัดสินใจได้ว่าเรื่องนั้นจริงหรือไม่จริง เช่น มีความสงสัยในพระรัตนตรัย สงสัยเรื่องกรรม สงสัยเรื่องนรกสวรรค์ หรือความสงสัยในความจริงอื่น ๆ

เจตสิกดวงนี้จะเกิดขึ้นทุกครั้งเมื่อได้ยินคนพูดเรื่องพระพุทธรเจ้า เรื่องกรรมและเรื่องนรกสวรรค์ หรือเรื่องผีตางเทวดา เป็นต้น เจตสิกดวงนี้จะเกิดร่วมกับจิตหลงที่ประกอบด้วยความสงสัยดวงเดียวเท่านั้น

สรุปหมู่เจตสิกฝ่ายชั่ว

1. กลุ่มเจตสิกมีความหลงเป็นหัวหน้า มี 4 ดวง
2. กลุ่มเจตสิกมีความโลภเป็นหัวหน้า มี 3 ดวง
3. กลุ่มเจตสิกมีความโกรธเป็นหัวหน้า มี 4 ดวง
4. กลุ่มเจตสิกมีความห่อถอยเป็นหัวหน้า มี 2 ดวง

เจตสิกปรุงจิตให้สงสัยมี 1 ดวง

รวมเป็นหมู่เจตสิกฝ่ายชั่ว 14 ดวง

3.4 หมู่เจตสิกที่สวयงาม 25 ดวง

เจตสิกกลุ่มนี้ เป็นกลุ่มเจตสิกที่ปรุงจิตให้สวयงาม จิตที่สวयงามย่อมจะบังกาลให้ การกระทำสวयงาม และการพูดสวयงามไปด้วย การทำที่สวयงามและการพูดที่สวयงามก็คือการทำ ความดีนั่นเอง เจตสิกกลุ่มนี้แบ่งออกเป็น 4 กลุ่ม คือ

1. กลุ่มเจตสิกปรุงจิตให้ตั้งงาม 19 ดวง
2. กลุ่มเจตสิกปรุงจิตให้เว้นจากทุจริต 3 ดวง
3. กลุ่มเจตสิกปรุงจิตให้มีอารมณ์สงสารและความพลอยยินดี 2 ดวง
4. เจตสิกปรุงจิตให้เกิดปัญญา 1 ดวง

เจตสิกทั้ง 4 กลุ่มนี้ สร้างจิตให้สวयงามต่าง ๆ กัน กลุ่มหนึ่งก็สร้างความสวयงามแบบหนึ่ง อีกกลุ่มหนึ่งก็สร้างความสวयงามอีกแบบหนึ่ง เรามาศึกษาสภาพของเจตสิกแต่ละกลุ่มกันต่อไป

กลุ่มเจตสิกปรุงจิตให้ตั้งงาม 19 ดวง

เจตสิกกลุ่มนี้ปรุงจิต หรือเกิดร่วมกับจิตคิดทางดีได้ทั้งหมดจิตฝ่ายดีที่เราเรียนมาแล้ว มี 59 ดวง คือจิตคิดทางดีระดับโลภี 24 ดวง จิตได้ฉกฉวย 15 ดวง จิตได้อุปถัมภ์ 12 ดวง และจิตพ้นจากอารมณ์โลภี 8 ดวง รวมเป็นจิตฝ่ายดี 59 ดวง จิตทั้ง 59 ดวงนี้ มีเจตสิกกลุ่มนี้เกิดร่วมทั้งหมด ก็เจตสิกกลุ่มนี้มีทั้งหมด 19 ดวง เราจะได้ศึกษาเจตสิกแต่ละดวงพร้อมทั้งรายละเอียดกันต่อไป

1. เจตสิกปรุงจิตให้เชื่อตามความจริง

เจตสิกดวงนี้มีชื่อทางวิชาการว่า สัทธาเจตสิก แปลว่า เจตสิกปรุงจิตให้เชื่อตามความเป็นจริง การเชื่อตามความเป็นจริงก็คือความเชื่อว่าอะไรถูกอะไรผิด อะไรมีคุณอะไรมีโทษ ในพุทธศาสนาท่านหมายถึงความเชื่อ 4 ชนิด คือ 1. เชื่อกรรม 2. เชื่อผลของกรรม 3. เชื่อว่าผู้ทำกรรมเป็นทายาทของกรรม 4. เชื่อการค้นพบสัจธรรมของพระพุทธเจ้า เจตสิกดวงนี้เมื่อเกิดขึ้นจะปรุงจิตให้มีความเชื่อในหลัก 4 ประการนั้น ผู้ที่ยังไม่เชื่อในหลัก 4 ประการนั้นแสดงว่าเจตสิกดวงนี้ยังไม่เกิดขึ้นมาเลย

2. เจตสิกปรุงจิตให้ระลึกถึงอารมณ์ที่กำลังทำ

เจตสิกดวงนี้มีชื่อทางวิชาการว่า สติเจตสิก แปลว่า เจตสิกปรุงจิตให้ระลึกถึงอารมณ์ที่กำลังทำ หมายถึงว่า เมื่อเจตสิกดวงนี้เกิดขึ้นจะทำให้เกิดความรู้สึกตนว่าขณะนี้เรากำลังทำอะไร ทำดีหรือทำชั่ว ถ้ารู้ว่าทำดีจะได้ทำต่อไป แต่ถ้ารู้ว่าทำชั่วจะได้ยุติการกระทำ

3. เจตสิกปรุงจิตให้เกิดความระอายนาน

เจตสิกดวงนี้มีชื่อทางวิชาการว่า หิริเจตสิก แปลว่า เจตสิกปรุงจิตให้เกิดความระอายต่อความชั่ว เจตสิกดวงนี้เมื่อเกิดขึ้นจะทำให้มีความระอายแก่ใจตัวเอง ไม่อยากทำความชั่วแม้จะไม่มีใครเห็น

4. เจตสิกปรุงจิตให้เกิดความกลัวบาป

เจตสิกดวงนี้มีชื่อทางวิชาการว่า โธศัลปะเจตสิก แปลว่า เจตสิกปรุงจิตให้เกิดความกลัวผลของบาป เจตสิกดวงนี้เมื่อเกิดขึ้นจะเกิดความเกรงกลัว 2 ประการ คือ กลัวคนอื่นจะรู้เห็นความชั่วของตน และกลัวจะได้รับโทษจากการทำความชื่อนั้น เมื่อเกิดความกลัวดังนี้จึงเป็นต้นเหตุให้ไม่ทำบาปต่อไป

5. เจตสิกปรุงจิตไม่ให้โงก

เจตสิกดวงนี้มีชื่อทางวิชาการว่า อโงกเจตสิก แปลว่า เจตสิกปรุงจิตไม่ให้เกิดความโงก ลักษณะของความโงกก็คือ ตัดใจในอารมณ์ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น และทางกาย ส่วนลักษณะของความไม่โงกก็คือไม่ตัดใจในอารมณ์ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น และทางกาย

6. เจตสิกปรุงจิตไม่ให้โกรธ

เจตสิกดวงนี้มีชื่อทางวิชาการว่า อโทสเจตสิก แปลว่า เจตสิกปรุงจิตไม่ให้เกิดความโกรธ เมื่อเจตสิกดวงนี้เกิดขึ้นแล้วจะปรุงจิตไม่ให้โกรธ จะมีอารมณ์สงบ ไม่มีความอาฆาตปราศจากความแค้น ความไม่โกรธเป็นปัจจัยต่อเสียงความเป็นหนุ่มสาวให้อยู่ได้นานๆ ส่วนผู้ที่โทสะแค้นเผาจะทำให้หนังเหี่ยวช้ำเป็นริ้วรอยแก่เร็ว

7. เจตสิกปรุงจิตให้วางเฉย

เจตสิกดวงนี้เมื่อเกิดขึ้น จะทำให้จิตและเจตสิกดวงอื่น ๆ ทำกิจของตนโดยสม่ำเสมอ ไม่มีการคิดขัด เจตสิกดวงนี้ก็คือ อุเบกขา ความวางเฉยที่เรารู้จักกันนั่นเอง ท่านเปรียบเจตสิกดวงนี้ไว้ว่า เหมือนนายสารที่วางเฉยต่อม้าที่วิ่งเรียบไปฉะนั้น เจตสิกนี้มีชื่อทางวิชาการว่า ตัณตรมัชฌิตตาเจตสิก

8. คู่แห่งเจตสิกที่ปรุงเจตสิกและจิตให้สงบ

เจตสิกคู่นี้มีชื่อทางวิชาการว่า กายปัสสทธิเจตสิก และจิตตปัสสทธิเจตสิก ดวงแรกแปลว่า เจตสิกปรุงเวทนา คือ ความรู้สึกให้สงบ ส่วนดวงหลังแปลว่า เจตสิกปรุงจิตให้สงบ ขอยกตัวอย่างเวทนาและจิตที่ไม่สงบก่อน ชายหนุ่มหญิงสาวนัดแนะกันที่จะไปร่วมอภิรมย์กัน ณ ที่ใดที่หนึ่ง ฝ่ายที่ไปก่อนคอยอยู่ด้วยความกระวนกระวาย ความกระวนกระวานั้นเกิดจากกิเลส คั้งนั้น คนที่คอยจึงแสดงว่าเจตสิกคู่นี้ยังไม่เกิดปรุงจิต สำหรับผู้ที่มีเจตสิกคู่นี้ปรุงจิตแล้วมีตัวอย่างดังต่อไปนี้ ผู้ที่เบื่อโลกเบียดเบียนอยากจะทำไปบวชเพื่อสงบจิตสักพัก เมื่อบวชแล้วได้รับความสงบจิตเพราะไม่มีกิเลสมารบกวน ความสงบดังกล่าวมานั้น คือเจตสิกคู่นี้ปรุงจิตให้สงบนั่นเอง

9. คู่แห่งเจตสิกที่ปรุงเจตสิกและจิตให้เบา

เจตสิกคู่นี้มีชื่อทางวิชาการว่า กายลหุตาเจตสิกและจิตตลหุตาเจตสิก ดวงแรกแปลว่า เจตสิกปรุงเวทนา คือ ความรู้สึกให้เบา (คำว่ากายท่านหมายถึงเอาเวทนา สัญญาและเจตสิกอื่น ๆ) ดวงหลัง แปลว่า เจตสิกปรุงจิตให้เบา ขอยกตัวอย่างความหนักของจิตก่อน คนที่ไม่เคยขึ้นไปพูดปราศรัยบนเวที พอขึ้นไปพูดครั้งแรกก็เกิดอาการประหม่า นั่นคือ สภาวะที่จิตก็หนัก ความรู้สึกก็หนัก แต่สำหรับผู้ที่มีเจตสิกคู่นี้เกิดปรุงจิตแล้วจะไม่มีภาวะที่หนักอย่างนั้น ตัวอย่าง เช่น คนชานาญเวที เมื่อขึ้นไปพูดก็พูดได้คล่องแคล่ว ไม่มีอาการประหม่า ไม่หนักจิตใจ นั่นคือภาวะที่เจตสิกคู่นี้ปรุงจิตให้เกิดความเบา

10. คู่แห่งเจตสิกที่ปรุงเจตสิกและจิตให้อ่อน

เจตสิกคู่นี้มีชื่อทางวิชาการว่า กายมฤดาเจตสิก และจิตตมฤดาเจตสิก ดวงแรก แปล

ว่า เจตสิกปรุงเวทนา คือความรู้สึกให้อ่อน ส่วนดวงหลังแปลว่าเจตสิกปรุงจิตให้อ่อน ภาวะที่แข็งของจิตและความรู้สึก ก็คือ ตัวอย่างเช่น คนที่ถูกบังคับให้ไหว้ศัตรู ความแข็งกระด้างจะเกิดขึ้นไม่พร้อมที่จะไหว้ นั่นคือ ภาวะที่จิตและความรู้สึกเป็นภาวะที่แข็ง ส่วนผู้ที่เจตสิกคู่นี้ปรุงจิตแล้ว จิตและความรู้สึกจะอ่อนโยน ยกตัวอย่างเช่น ลูกไหว้คุณพ่อคุณแม่ ผู้นับถือพระรัตนตรัยไหว้พระผู้มีศีลเป็นต้น ภาวะที่อ่อนโยนนั่นคือเจตสิกคู่นี้ปรุงจิตและเจตสิกอื่น ๆ ให้อ่อนนั่นเอง

11. คู่แห่งเจตสิกที่ปรุงเจตสิกและจิตให้ควรแก่การงาน

เจตสิกคู่นี้มีชื่อทางวิชาการว่า กายกัมมัชฌิตาเจตสิกและจิตกัมมัชฌิตาเจตสิก ดวงแรกแปลว่า เจตสิกปรุงเวทนา คือ ความรู้สึกให้ควรแก่การงาน ดวงหลัง แปลว่าเจตสิกปรุงจิตให้ควรแก่การงาน ภาวะที่ไม่ควรแก่การงานของจิตและความรู้สึก ก็คือ ตัวอย่างเช่น คนที่ถูกบังคับให้นั่งฟังพระเทศน์ เพราะไม่เต็มใจฟังจึงมีความรู้สึกเหมือนถูกทรมาน เพียงแต่นั่งรออยู่ว่าเมื่อไรท่านจะจบเสียที จิตและความรู้สึกขณะนั้นเรียกว่าไม่เหมาะหรือไม่ควรที่จะฟังพระเทศน์ ส่วนผู้ที่มีเจตสิกคู่นี้เข้าปรุงจิตแล้ว จะมีความรู้สึกพอใจที่ได้ฟังพระเทศน์ เพราะท่านพูดเรื่องที่ถูกใจ จึงก่อให้เกิดความสนใจ ไม่มีความรู้สึกว่าทรมาน เมื่อเป็นเช่นนี้การฟังเทศน์จึงรู้เรื่อง การฟังเทศน์รู้เรื่องเป็นเพราะจิตและความรู้สึกควรแก่การฟังเทศน์ นั้นเป็นเพราะคู่แห่งเจตสิกสองดวงนี้ปรุงความรู้สึกและปรุงจิตให้ควรแก่การงาน เปรียบเหมือนทองที่ยังเป็นก้อนแข็งก็ไม่เหมาะที่จะทำรูปพรรณต่าง ๆ เมื่อหลอมให้อ่อนแล้ว ทองนั้นก็เหมาะที่จะทำทองรูปพรรณต่าง ๆ

12. คู่แห่งเจตสิกที่ปรุงเจตสิกและจิตให้คล่องแคล่ว

เจตสิกคู่นี้มีชื่อทางวิชาการว่า กายปาคุญญิตาเจตสิก และจิตปาคุญญิตาเจตสิก ดวงแรก แปลว่า เจตสิกปรุงเวทนา คือ ความรู้สึกให้คล่องแคล่ว ดวงหลัง แปลว่า เจตสิกปรุงจิตให้คล่องแคล่ว ภาวะที่อี้ออาดไม่คล่องตัว เช่น คนตระหนี่ไม่ชอบบริจาคเงินให้ใคร คนที่คุ้นเคยกันมาเรื่อย ๆ จะไม่ให้อะไรอยู่ จะให้ก็เสียดายเงิน จึงมีท่าทางอี้ออาดไม่ยอมหยิบเงินบริจาค แต่ถ้าเจตสิกคู่นี้เข้าปรุงจิตแล้ว ท่าทางอี้ออาดไม่คล่องตัวจะหมดไป กลายเป็นความคล่องแคล่วในการหยิบเงินบริจาค

18. กลุ่มแห่งเจตสิกที่ปรุงเจตสิกและจิตใจชื่อตรง

เจตสิกกลุ่มนี้มีชื่อทางวิชาการว่า ภาชชุกตาเจตสิก และจิตชชุกตาเจตสิก ดวงแรกแปลว่า เจตสิกปรุงเวทนา คือ ความรู้สึกให้ชื่อตรง ดวงหลัง แปลว่า เจตสิกปรุงจิตให้ชื่อตรง ภาวะที่ไม่ชื่อตรงก็คือ ความมีเล่ห์เหลี่ยม คดโกง ไม่จริงใจต่อใคร แต่แสดงอาการเหมือนจริงใจ แต่ถ้าเจตสิกกลุ่มนี้เข้าปรุงจิตของผู้ใดแล้ว ผู้นั้นจะมีความรู้สึกที่จริงใจ ปราศจากเล่ห์เหลี่ยม มีความชื่อตรงต่อบุคคลที่ตัวสัมผัสด้วย

เจตสิกที่ปรุงจิตให้ตั้งมทั้ง 19 ดวงนี้ จะปรุงจิตและพฤติกรรมของคนให้ตั้งมเป็นคนที่มีเสน่ห์ต่อสังคมทั่วไป

กลุ่มเจตสิกปรุงจิตให้เว้นจากทุจริต 3 ดวง

เจตสิกกลุ่มนี้ เป็นเจตสิกปรุงจิตให้เลิกทำความชั่ว ความชั่วมีหลายอย่าง เช่น ความชั่วทางคำพูด ความชั่วทางการกระทำ และความชั่วทางอาชีพ เจตสิกกลุ่มนี้มี 3 ดวง คือ

1. เจตสิกปรุงจิตให้พูดดี
2. เจตสิกปรุงจิตให้ทำดี
3. เจตสิกปรุงจิตให้มีอาชีพดี

เจตสิกแต่ละดวงมีรายละเอียดที่ควรศึกษาดังนี้

เจตสิกปรุงจิตให้พูดดี

เจตสิกดวงนี้เมื่อเกิดขึ้นแล้วจะปรุงจิตให้พูดคำพูด 4 ลักษณะ คือ พูดคำจริง ไม่พูดส่อเสียด ไม่พูดคำหยาบคาบ และไม่พูดคะนองปาก เจตสิกดวงนี้มีชื่อทางวิชาการว่า สัมมาวาจาเจตสิก

เจตสิกปรุงจิตให้ทำดี

เจตสิกดวงนี้มีชื่อทางวิชาการว่า สัมมากัมมันตาเจตสิก เจตสิกดวงนี้เมื่อเกิดขึ้นจะปรุงจิตให้เว้นจากทำชั่ว 3 ชนิด คือ 1. เว้นจากฆ่าสัตว์ 2. เว้นจากลักทรัพย์คนอื่น 3. เว้นจากประพฤตินิสิตทางกาม

เจตสิกปรุงจิตให้มีอาชีพดี

เจตสิกดวงนี้มีชื่อทางวิชาการว่า สัมมาอาชีพเจตสิก แปลว่า เจตสิกปรุงจิตให้มีอาชีพ

ดี หมายถึง การดำรงชีพที่ถูกต้องทั้งทางศีลธรรมและทางกฎหมาย การดำรงชีพที่ถูกต้องก็คืออาชีพที่เว้นจากความชั่วทางกาย 3 และความชั่วทางวาจา 4 ตามที่กล่าวมาแล้วในเจตสิกปรุงจิตให้พูดดีและทำดี

เจตสิกทั้ง 3 ดวงนี้ เกิดปรุงจิตได้ 16 ดวงเท่านั้น คือ กุศลจิต 8 และจิตพ้นจากการมณโฑกีย์ 8 และเวลาเกิดก็ไม่เกิดพร้อมกัน คือ ถ้าขณะเจตสิกปรุงจิตให้เว้นการทำชั่วเกิด เจตสิกอีกสองดวงก็ไม่เกิด นี่พูดเฉพาะเจตสิกกลุ่มนี้เกิดในกุศลจิต 8 แต่ถ้าเจตสิกกลุ่มนี้เกิดในจิตพ้นจากการมณโฑกีย์ 8 ดวง เจตสิกกลุ่มนี้จะเกิดร่วมกันทีเดียว 3 ดวง

กลุ่มเจตสิกปรุงจิตให้มีอารมณ์สังสารและพลอยยินดี

เจตสิกกลุ่มนี้ เมื่อเกิดขึ้นจะปรุงจิตให้เกิดความสังสารและความยินดี ถ้าหากเจตสิก 2 ดวงนี้เกิดขึ้นอย่างรุนแรงอาจจะทำให้เกิดการหลั่งน้ำตา เพราะความสังสารและความพลอยยินดี เจตสิกกลุ่มนี้มี 2 ดวง คือ

1. เจตสิกปรุงจิตให้สังสาร
2. เจตสิกปรุงจิตเกิดความพลอยยินดี

เจตสิก 2 ดวงนี้มีรายละเอียดควรรักษาดังต่อไปนี้

เจตสิกปรุงจิตให้สังสาร

เจตสิกดวงนี้มีชื่อทางวิชาการว่า กุณาเจตสิก แปลว่า เจตสิกปรุงจิตให้เกิดความสังสาร ความสังสาร ก็คือ ภาวะที่ทนไม่ได้ที่เห็นคนอื่นต้องได้รับความเดือดร้อน ปวราณาจะให้เขาพ้นความทุกข์ เจตสิกดวงนี้จะเกิดขึ้นได้จะต้องเห็นหรือได้ยินว่าบุคคลหรือสัตว์ได้รับความทุกข์ทรมาน

เจตสิกปรุงจิตให้เกิดความพลอยยินดี

เจตสิกดวงนี้มีชื่อทางวิชาการว่า มุทิตาเจตสิก แปลว่า เจตสิกปรุงจิตให้เกิดความพลอยยินดี เมื่อคนอื่นได้ดี บางคนเมื่อเห็นคนอื่นได้ดีมีความริษยา นั้นแสดงว่าเจตสิกฝ่ายชั่วเข้าปรุงจิต แต่ถ้าเจตสิกฝ่ายดีเข้าปรุงจิตแล้วจะมีความรู้สึกพลอยยินดีกับเขาด้วย

เจตสิก 2 ดวงนี้ เกิดปรุงจิตได้ 28 ดวง คือ กุศลจิต 8 กิริยาจิต 8 จิตให้ฉาน 12 คือ ฉานระดับที่ 1 ถึงระดับที่ 4 เว้นฉานระดับ 5

ตามที่เราเคยทราบว่าพรหมวิหารมี 4 คือ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา แต่ในที่นี้กล่าวไว้เพียง 2 เท่านั้น เมตตากับอุเบกขาหายไปไหน ความจริงเมตตา ก็คือ เจตสิกปรุงจิตไม่ให้โกรธ ดวงที่ 6 อุเบกขา ก็คือ เจตสิกปรุงจิตให้วางเฉย ดวงที่ 7 ของหมู่เจตสิกที่สวयงามนั่นเอง

เจตสิกปรุงจิตให้เกิดปัญญา 1 ดวง

เจตสิกดวงนี้มีชื่อทางวิชาการว่า ปัญญาหรือเจตสิก แปลว่า เจตสิกปรุงจิตให้เกิดปัญญา เมื่อเจตสิกดวงนี้เกิดขึ้นแล้วจะเกิดความรู้ตามสภาพที่เป็นจริงในอริยสัจและจริยธรรม กล่าวคือ รู้ความดี ความชั่ว รู้อะไรควรทำ อะไรไม่ควรทำ แล้วเลือกทำเฉพาะที่ควรทำ เหมือนหมอรู้จักเลือกยาให้เป็นประโยชน์แก่คนไข้ฉะนั้น

เจตสิกดวงนี้ประกอบด้วยจิตหรือเกิดปรุงจิตได้ 47 ดวง คือ กุศลจิตที่ประกอบด้วยปัญญา 12 ดวง ฌานจิต 15 อรูปฌานจิต 12 จิตพ้นจากอารมณ์โลภี้อัน 8 รวม 47 ดวง

สรุปหมู่เจตสิกที่สวयงาม

1. กลุ่มเจตสิกปรุงจิตให้ดีงาม มี 19 ดวง
2. กลุ่มเจตสิกปรุงจิตให้เว้นจากทุจริต มี 3 ดวง
3. กลุ่มเจตสิกปรุงจิตให้มีอารมณ์สงสาร และพลอยอินดี มี 2 ดวง
4. เจตสิกปรุงจิตให้เกิดปัญญา มี 1 ดวง

รวมเป็นหมู่เจตสิกที่สวयงาม 25 ดวง

สรุปเจตสิกทั้งหมด

1. หมู่เจตสิกเป็นกลาง มี 13 ดวง
2. หมู่เจตสิกฝ่ายชั่ว มี 14 ดวง
3. หมู่เจตสิกที่สวयงาม มี 25 ดวง

รวมเป็นเจตสิกทั้งหมด 52 ดวง

สรุปบทที่ ๓

เจตสิกมีประกอบด้วยลักษณะ 4 ประการ คือ

1. เกิดพร้อมกันกับจิต
- 2.ดับพร้อมกันกับจิต
3. มีอารมณ์อย่างเดียวกับจิต
4. มีที่อาศัยเกิดขึ้นเดียวกับจิต

เจตสิกแบ่งออกได้ 3 กลุ่ม คือ

1. กลุ่มเจตสิกที่เป็นกลาง 13 ดวง
2. กลุ่มเจตสิกฝ่ายชั่ว 14 ดวง
3. กลุ่มเจตสิกที่สวयงาม 25 ดวง

กลุ่มเจตสิกที่เป็นกลาง หมายถึง เจตสิกที่ประกอบได้กับจิตทุกประเภท กล่าวคือ จิตคิดชั่ว 12 ดวง เจตสิกกลุ่มนี้ก็เกิดร่วมได้ จิตปราศจากเหตุประกอบ 18 ดวง เจตสิกกลุ่มนี้ก็เกิดร่วมได้ จิตคิดทางดี จิตได้ฌาน และจิตพ้นจากอารมณ์โลภี้อีก เจตสิกกลุ่มนี้ก็เกิดร่วมได้ เช่นกัน

กลุ่มเจตสิกฝ่ายชั่ว หมายถึง เจตสิกที่ประกอบกับจิตได้เฉพาะจิตคิดชั่ว 12 ดวง เท่านั้น จิตนอกจากนั้น เจตสิกกลุ่มนี้ไม่เกิดร่วม

กลุ่มเจตสิกที่สวयงาม หมายถึง เจตสิกที่ประกอบกับโสภณจิต คือ จิตสวयงามทั้ง 59 ดวงเท่านั้น โสภณจิต 59 ดวง คือ จิตคิดทางดีระดับโลภี้อีก 24 ดวง จิตได้ฌาน 25 ดวง จิตได้รูปฌาน 12 ดวง และจิตพ้นจากอารมณ์โลภี้อีก 8 ดวง รวมเป็นจิตสวयงาม 59 ดวง

ตัวอย่างข้อสอบประจำบทที่ 8

1. เจตสิกคืออะไร จงเปรียบเทียบความสัมพันธ์ระหว่างจิตกับเจตสิกมาให้ดู พร้อมทั้งอธิบาย
2. จงอธิบายสภาวะเจตสิกดังต่อไปนี้มาให้พอเข้าใจ
 1. หมู่เจตสิกที่เป็นกลาง
 2. หมู่เจตสิกฝ่ายชั่ว
 3. หมู่เจตสิกสวยงาม
3. กลุ่มเจตสิกที่มีเจตสิกปรุงจิตให้บังมลายเป็นหัวหน้า มีอยู่ที่ดวง และเจตสิกกลุ่มนี้มีอะไรบ้าง จงบอกชื่อเจตสิกพร้อมทั้งคำอธิบาย
4. จงอธิบายสภาวะของเจตสิกดังต่อไปนี้
 1. เจตสิกปรุงจิตให้โลภ
 2. เจตสิกปรุงจิตให้เห็นผิด
 3. เจตสิกปรุงจิตให้ถือตัว
5. ความวิชยาและความตระหนี่ เกิดมาจากความโลภหรือความโกรธที่ตอบอย่างนั้นเพราะมีหลักฐานอย่างไร อธิบาย
6. เจตสิกฝ่ายชั่วทั้ง 14 ดวงนั้น ประกอบในจิตประเภทไหนได้บ้าง โปรดชี้แจงเจตสิกแต่ละดวงแต่ละกลุ่มที่ประกอบในจิตดวงนั้น ๆ มาพอเข้าใจ
7. เจตสิกที่เป็นกลางจะประกอบในจิตคิดทางศีระดับใดก็ได้หรือไม่ เพราะเหตุใด อธิบาย
8. หมู่เจตสิกสวยงามแบ่งออกได้กี่กลุ่ม แต่ละกลุ่มมีชื่ออย่างไร จงบอกชื่อกลุ่มมาให้ครบ
9. หมู่เจตสิกที่สวยงามนี้จะประกอบในจิตที่อยู่วงวนของกามได้หรือไม่ ที่ตอบอย่างนั้นมีเหตุผลอย่างไร อธิบาย
10. จงอธิบายพร้อมยกตัวอย่างของเจตสิกดังต่อไปนี้มาให้พอเข้าใจ
 1. คู่แห่งเจตสิกที่ปรุงเจตสิกและจิตให้คสองแคว
 2. คู่แห่งเจตสิกที่ปรุงเจตสิกและจิตให้ชื่อตรง